

Hol épüljön laktanya a városban? – A laktanyák elhelyezésének szempontjai a dualizmus idején

Where to Build Barracks in the City? Aspects of the Selection of Barracks' Sites during the Dualist Era

In the second half of the nineteenth century, the newly built barracks and various military installations that housed the mass army of the Austro-Hungarian Monarchy were ubiquitous in the towns and cities of Hungary. There were several factors in play in determining the location of these barracks within a given settlement during the mass construction of barracks following the billeting reform of 1879. The choice of location was always made by a joint decision of the town (or, depending on the builder, the county) and the military authorities, but it had to comply with the legal requirements. The building guidelines for the 1879 law required barracks to be located above all in accordance with health requirements and in proximity of potential training fields. These were essentially determined by the built environment, but even more by the natural environment. In this study, I demonstrate how the selection of sites for new barracks was determined by both theoretical and practical considerations and the legal framework, and how this was done in practice during the dualist era. The latter will be illustrated by the example of the cavalry and infantry barracks built at Szombathely.

A 19. század második felében a magyarországi városok szerves részét képezték az Osztrák–Magyar Monarchia tömeghadseregének otthont adó, jórészt az 1879-es beszállásolási reformot követően újonnan épült laktanyák és különféle katonai létesítmények. Ezek a komplexumok nemcsak a korabeli városképet határozták meg, de hosszú távon befolyásolták (és nagyon sok esetben befolyásolják ma is) a települések terjeszkedésének irányát és adott városrészek lehetőségeit.

Noha logikusnak tűnne, hogy egy-egy településen belül egymáshoz és a fő közlekedési csomópontokhoz (mindenekelőtt a vasútállomásokhoz) közel épüljenek fel a laktanyák, az építési telkek kiválasztásánál nem ezek voltak az elsődleges szempontok. Egy-egy helyszín kijelölése ugyanis egy összetett folyamat eredmé-

nye volt, amelyet a katonaság és az építető (jellemzően vármegyei vagy városi önkormányzat) sokszor szétartó érdekei határoztak meg. Míg előbbi számára elsősorban az egészségügy és a megfelelő gyakorlótér (így mindenekelőtt az épített és a természeti környezet), úgy utóbbi számára a költségek, valamint az általános városrendezési elvek játszottak központi szerepet.

Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a dualizmus idején egyrészt milyen elvi és gyakorlati megfontolások, valamint jogszabályi keretek határozták meg az újonnan épült laktanyák építési telkeinek a kiválasztását, másrészt mindez hogyan zajlott a gyakorlatban. Utóbbit a Szombathelyen felépült lovassági és gyalogsági laktanya példáján fogom megtenni. Itt szeretném kiemelni, hogy nem témája a tanulmánynak annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy miért éppen Szombathelyen épültek fel ezek a létesítmények, miközben volt más jelentkező is (mindenekelőtt Kőszeg), vagy éppen milyen anyagi és társadalmi érdekek mozgatták az egyes településeket a katonaság elhelyezése során.¹

Az építési telkek kiválasztásának elvi és jogszabályi keretei

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1870-es évek elején több mint 1300 kaszárnyában 200 ezer katona és 27 ezer ló, további 22 ezer fő és 17 ezer ló pedig a lakosság házaiban volt elhelyezve.² Ezen belül Magyarországon a Honvédelmi Minisztérium egy 1879-es kimutatása szerint laktanyában 65 ezer fő és 10 ezer ló, jellemzően a vidéki lakosságnál egyenként pedig 13.500 fő és 11 ezer ló volt elszállásolva. Vagyis az egész Monarchiában a legénység 10%-a, a lovak 37,5%-a, ezen belül Magyarországon pedig 17,5%-a, illetve 51%-a volt egyenként elhelyezve, a többi laktanyában.³

A fenti adatokból úgy tűnhet, hogy a hadsereg nagy része megfelelően volt elhelyezve, ez azonban távolról sem volt így. A használt laktanyák döntő része ugyanis régi, elavult, túlzsúfolt, egészségtelen épület volt. Ezek elsősorban állami kaszárnyák, erődök, átalakított gyárok, raktárak, lakóházak és kolostorépületek, valamint a vidéki garnizonok kvártélyházai voltak. Emellett az egyenkénti beszállásolás elsősorban Magyarországon és Galíciában maradt jellemző. Ráadásul komoly hiányok mutatkoztak az egyéb kiszolgáló helyiségekből is (raktárak, kórházak, iskolatermek, lovardák, lovaglóterek, lőterek, gyakorlóterek stb.). A fennálló

¹ Erre vonatkozóan lásd: Tangl 2014a; Tangl 2014b; Tangl 2015. Településföldrajzi vonatkozásaiban a kérdéskört lásd: Beluszky 2014.

² Janski 1874: 28.

³ Képviselőházi irományok 1879. 268. sz. 202.

helyzet nemcsak egészségügyi, de kiképzési, fegyelmezési, mozgósítási és gazdasági szempontból is hátrányos volt, miközben az egyenkénti elhelyezés komoly megterhelést jelentett a (jellemzően falusi) lakosság számára, az alacsony kincstári térítések pedig a kaszárnákat építő vagy bérlő települések számára.⁴

A katonai beszállásolás reformjára, törvényi rendezésére 1879-ben került sor. Az új törvény a magyar parlament által el nem ismert, de jobb híján mégis alkalmazott 1851-es császári rendeletet váltotta fel.⁵ Noha a kiegyezési törvény a katonaság elhelyezését nem a fejedelmi jogok, hanem a magyar országgyűlés jogai közé sorolta, így elviekben nem számított közös ügynek, természetéből adódóan mégis a birodalom másik felével összhangban kellett szabályozni.⁶ Az 1879-es törvény alapvetően két fő céllal született. Az első, hogy az önkormányzatokat laktanyák építésére ösztönözze. A dualista államban ugyanis miközben a hadsereg diszlokációja (állomáshelye) az uralkodó jogköre volt, az alakulatok elszállásolása már az önkormányzatok feladatai közé tartozott. Magyarországon ez a vármegyéket, városokat és községet egyaránt érintette. Az új törvény a korábbiaknál jóval magasabb térítési díjakkal, huszonöt éves garantált díjfizetéssel és vármegyei beszállásolási pótdadó kivetésének az engedélyezésével próbálta ösztönözni a laktanya-építkezéseket.

A reform másik fő célja maguknak az építkezéseknek a részletes szabályozása volt, hogy azok megfeleljenek a modern kiképzési, fegyelmezési és egészségügyi követelményeknek. Ennek érdekében a törvény, valamint a hozzá kiadott végrehajtási rendelet⁷ és útmutató⁸ részletesen szabályozta a laktanyák tartozékait (szükséges helyiségek, melléképületek, kórházak, gyakorló- és lőterek stb.) és azok kivitelezésének módját. Noha hivatalos mintatervek nem készültek, a szigorú és minden részletre kiterjedő szabályok eredményeképpen a laktanyák mégis nagyon hasonló kivitelben készültek szerte a Monarchiában.

Az építési telek kiválasztásának szempontjaival az útmutató foglalkozott, melyeket teljesen az egészségügyi követelményeknek rendeltek alá. Az egészséges laktanyaépületek alapját ugyanis a megfelelő telek kiválasztása jelentette, melyet az épített és a természeti környezet egyszerre határozott meg. Eszerint a telket lehetőleg szabad területen kellett kijelölni, amelynek egyrészt jól megközelíthetőnek, másrészt viszont kellően távol kellett lennie a különböző fertőző gócpontok-

⁴ A Monarchia hadseregének elhelyezési körülményeire lásd: Gruber 1873; Janski 1874.

⁵ Corpus Iuris Hungarici 1879. XXXVI. tc. és 1879. XXXVII. tc.

⁶ Corpus Iuris Hungarici, 1867. XII. tc. 12. §.

⁷ Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és honvédség beszállásolásáról szóló f. évi XXXVI. törvényzikk végrehajtása tárgyában. HM 3612/eln. In: Rendeleti Közlöny (6.) 20. 1879. június 30. 114.

⁸ Útmutatás 1879.

tól: gyáraktól, zsúfolt munkásnegyedektől, temetőktől, kórházaktól, vágóhidaktól, mocsaraktól, posványoktól, szabályozatlan vízfolyásoktól és árterületektől, valamint kerülendő volt a keskeny folyamvölgyek, a terepteknők és a meredek, hegyoldalak alja. A veszélyforrásként azonosított épített környezet esetében figyelembe kellett venni annak jövőbeni lehetséges terjeszkedését is, hogy az lehetőleg a későbbiekben is elkerülje a laktanyát. A természeti környezet esetében a fentiekén túl figyelemmel kellett lenni a széljárásra és különösen a talajviszonyokra. Előbbi esetében előnyt jelentett, ha az uralkodó szélirány útjában szálaserdő volt, mely kellő védelmet biztosíthatott, utóbbi esetében pedig egy sor követelményt sorol fel az útmutató. Eszerint elvárták, hogy a kijelölt területen elegendő ivóvíz legyen, a talaj alapozáshoz kellően szilárd, belvizektől és szerves maradványoktól mentes, tömör és száraz legyen, illetve mély és állandó fenékvízzel rendelkezzen. Végül még egy fontos szempontot emelt ki az útmutató, mégpedig, hogy az előírt gyakorlóterek közel essenek a laktányához, és jól megközelíthetőek legyenek. Mint látni fogjuk, ez azért sem volt mellékes szempont, mivel attól függően, hogy milyen fegyvernemnek készült a laktanya, teljesen eltérő terepadottságoknak kellett megfelelnie a gyakorlótereknek, melyek biztosítása (különösen nagyobb létszámú alakulat elhelyezése esetében) közel sem volt egyszerű feladat az építető számára, és gyakran éppen ez döntötte el magának a laktanyának az elhelyezését is.⁹

Végezetül az útmutató külön pontban emeli ki, hogy „csakis elkerülhetetlen politikai és katonai tekintetekből lehet oly épülettért választani, mely a főttebbi követelményeknek teljesen meg nem felel; de ez esetben a technikának rendelkezésére álló, a helyi viszonyoknak megfelelő, minden eszközt alkalmazni kell, hogy az épülettér hiányai, illetőleg ezeknek az épület lakóira kiterjedő káros hatásuk, lehetőleg gyöngíttessenek.”¹⁰ A követelményeken lényegi változás később sem történt, a beszállásolási törvény 1895-ös módosításához kiadott új útmutató szövege szinte szóról szóra megegyezik az előzővel.¹¹

A beszállásolási reform előírásai szerint épülő új típusú laktanyáknál domináló egészségügyi szempont a hadvezetés részéről már a törvény-előkészítő munkálatok idején is hangsúlyosan kezelt követelmény volt. Ennek egyik fő oka a hadsereg békeidőben tapasztalható, a nyugat-európai államokéhoz képest rossz egészségügyi viszonyai voltak. Miközben ugyanis az 1860-as évek második felében például a porosz hadseregben 6,2, az angolban 9,5, a franciában pedig 10 ezrelék volt a halálozási ráta, addig a Habsburg-hadseregben 1870-ben 15 ezrelék,

⁹ Útmutatás 1879: 39–40.

¹⁰ Útmutatás 1879: 40.

¹¹ Útmutatás 1896: 49–50.

ami az olasszal és az oroszsal egyezett meg.¹² Ez elsősorban az egészségtelen laktanyáknak volt tulajdonítható, melyekben a katonák zsúfolt, levegőtlen, sokszor nedves és télen nehezen fűthető helyiségekben voltak elhelyezve. Sokszor nem állt rendelkezésre a tiszta víz, nem volt kellően megoldva a szennyvíz elvezetése, vagy hiányos volt az emésztőgödörök kialakítása. A kisebb szükségkaszárnyákban emellett az is előfordult, hogy az istállók és a lakrészek nem megfelelően voltak elkülönítve. Nem véletlen, hogy a két vezető haláluk a tifusz és a tuberkulózis volt: 1000 halálesetből 203-ért az előbbi, míg 326-ért az utóbbi felelt, vagyis legalább minden második elhunyt katona halálát e két betegség okozta. Hasonló arány csak Poroszországban figyelhető meg, miközben Angliában és Franciaországban csak minden harmadik haláluk volt visszavezethető erre a két betegségre.¹³ Az eltérő adatok ellenére a katonaság elhelyezési körülményei Európa-szerte rosszak voltak a korban, amivel éppen az 1860-as, 1870-es években kezdtek el komolyabban foglalkozni a kontinens államaiban, legelsőként Angliában, a krími háborút követően.¹⁴ Ez a folyamat egyben jól illeszkedik a 19. század második felében és a 20. század elején lezajlott „higiéniai forradalomba”. Ennek részeként a katonaság elhelyezése során is egyre nagyobb figyelem hárult a tiszta, kellően szellőző és fűthető helyiségekre, a jobb tisztálkodási lehetőségekre, a zsúfoltság megszüntetésére, a megfelelő szennyvízelvezetésre, a laktanyák környezetére és elhelyezkedésére is, valamint a helyőrségek mellett létesített csapatkórházakra, melyek a Monarchia beszállásolási reformja során is kiemelt szerephez jutottak.

Az általános hadkötelezettség és vele párhuzamosan a rövid szolgálati idő bevezetése ugyancsak ráirányította a figyelmet a hadsereg egészségügyi viszonyaira. Előbbi miatt ugyanis a hadsereg sokkal szorosabb kapcsolatba került a társadalommal, mint korábban. Az évenkénti sorozásoknak köszönhetően a Monarchia szinte valamennyi társadalmi rétegét érintette a probléma. Emellett maga a hadsereg is tisztában volt azzal, hogy saját hatékonyságát csökkenti a fizikailag nem megfelelő állomány, mely így kevésbé lehetett képes megfelelni a modern hadviselés egyre növekvő követelményeinek. A kor felfogása ráadásul a fizikai állapot és az erkölcsi tartás között ok-okozati összefüggést feltételezett, ami a morálra oly nagy hangsúlyt fektető hadseregben közel sem volt másodlagos szempont.¹⁵

A beszállásolási reformban körvonalazott új laktanyaépítési elvek kidolgozása elsősorban Franz von Gruber (1837–1918) műszaki tiszt nevéhez fűződik.¹⁶ Gru-

¹² Gruber 1873: 174.

¹³ Gruber 1873: 182.

¹⁴ Douet 1998: 139–149.

¹⁵ Janski 1874: 52–59.

¹⁶ Életrajzát lásd: Architektenlexikon Wien 1770–1945. <https://www.architektenlexikon.at/>

ber a tullni utásziskolában, majd a klosterbrucki hadmérnöki akadémián végzett, de tanult a Bécsi Képzőművészeti Akadémián, valamint a Politechnikai Intézetben is. 1866-tól a hadmérnöki akadémián tanított, 1871-től pedig a hadügyminisztérium megbízásából a laktanyaépítések reformjával foglalkozott, és egy mintatervet is készített egy krakkói laktanya számára. Gruber az elsők között ismerte fel, hogy a laktanyák elhelyezkedése és kivitelezése döntő mértékben képes befolyásolni a hadsereg egészségügyi viszonyait. Ilyen irányú érzékenységenek alighanem családi gyökerei voltak. Édesapja Ignaz Gruber (1803–1872) orvos volt, Ausztria első fülgyógyász szakorvosa, egy kétkötetes orvoscémiai tankönyv szerzője, testvére, Max Gruber (1853–1927) pedig szintén orvos, eugenikus volt, aki bakteriológiával, higiéniaiával és a szexualitás kérdéseivel foglalkozott. Nem véletlen, hogy a laktanyák tervezésének egyik mintáját a kórházak jelentették Franz von Gruber számára, aki 1878. évi leszerelését követően laktanyák mellett elsősorban kórházakat tervezett. Mikor a laktanyák építésére vonatkozó elképzeléseit 1874-ben a bécsi katonai tudományos egyesület előtt tartott előadásában részletesen kifejtette, egyenesen úgy fogalmazott: „A laktanyát ebből a szempontból úgy kell megítélni, mint egy kórházat.”¹⁷ A másik fő mintát az 1860-as években Angliában megindult reformfolyamat jelentette Gruber számára, ahol elsősorban pavilonos elrendezésű laktanyákat kezdtek el építeni. Ez a laktanyatípus vált elterjedtté a Monarchiában is a beszállásolási reformot követően.

Az építési telek kiválasztása a gyakorlatban

Az alábbiakban két szombathelyi példán mutatom be, hogyan is zajlott a gyakorlatban a laktanyák építési tereinek kiválasztása. A vasi megyeszékhelyen a korban két laktanya épült: 1889-ben a vármegye egy egész lovasezred, majd 1897-ben a város egy gyalogászlóalj számára építtetett laktanyát.¹⁸ Előbb azonban röviden érdemes bemutatni, hogy a törvényhez kibocsátott rendelet miként szabályozta az építési telek kiválasztásának folyamatát. Miután döntés született egy adott településen a laktanyaépítésről, az építkezés előkészítési fázisában az építtető az ügyintézésre általában egy laktanyabizottságot állított fel, miközben a rendszeres munka egy albizottság, illetve mindenekelőtt a vegyes bizottság feladata volt. Ha ugyanis az építési ajánlatot a katonaság elfogadta, akkor a telek kiválasztása és az építési tervek elkészítése érdekében egy vegyes bizottság ült

de/187.htm – utolsó letöltés: 2024. május 27.

¹⁷ Gruber 1873: 172.

¹⁸ Tangl 2015: 320–326.

össze, melynek elnöke az alispán vagy a polgármester volt, attól függően, ki volt az építtető. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy rendezett tanácsú város esetében az alispán volt az elnök. Tagjai a polgári hatóság részéről az építtető egy képviselője (ez rendezett tanácsú város esetén általában a polgármester), a törvényhatósági vagy községi orvos, az államépítészeti hivatal képviselője, valamint egy építésszakértő, a katonaság részéről pedig az illető magasabb parancsnokság (hadtest- vagy honvédkerületi parancsnokság) egy képviselője, a hadmérnöki vagy katonai építészeti igazgatóság egy tisztje, az érintett csapatnem egy tisztje (ha lehetett, akkor a már helyben állomásozó alakulattól), egy katonaorvos és egy katonai hadbiztossági hivatalnok volt.¹⁹

A vegyes bizottság először egy építési tervezetet készített, melyet a laktanabizottság az építtető város vagy vármegye közgyűlése elé terjesztett. Ha több lehetséges opció is felmerült, akkor a közgyűlés döntött ezek között, de a legfőbb vitapontot általában a költségvetés jelentette. Az elfogadott tervezetet jóváhagyásra meg kellett küldeni a Hadügyminisztériumnak (vagy a Honvédelmi Minisztériumnak), mely az illetékes magasabb parancsnokságnak továbbította azt. Ha mind a minisztériumban, mind a parancsnokságon jóváhagyták a tervezetet, akkor kerülhetett sor az építési pályázat kiírására²⁰ és a részletes építési tervek elkészítésére. Ezeket újfent valamennyi félnek jóvá kellett hagynia, s csak ezt követően indulhatott meg az építkezés. Az egész folyamat befejező aktusát az elkészült laktanya átadás-átvétele jelentette, mely szintén a vegyes bizottság feladata volt.²¹

¹⁹ Utasítás, 1879: II–III.

²⁰ A pályáztatás módjára részletesebben lásd: Marótzky 2019.

²¹ Utasítás 1879: III. és IX.

1. ábra. Szombathely térképe, 1898.

Forrás: Borovszky-Sziklay (főszerk.) 1898: 120.

Szombathely épített és természeti környezete a dualizmus elején

Szombathely a Vas–Soproni-síksághoz tartozó Gyöngyös-sík nyugati peremén, az Alpokalja határánál fekszik. Elhelyezkedésénél fogva a várost északra, keletre és délre nyitott térség veszi körül, ahol szántók és legelők övezték. Emiatt északi és északnyugati, valamint a jellemzően kora tavasszal délnyugati uralkodó szelek szabadon érik, és időjárása kifejezetten szelesnek számít. Nyugatról viszont már az Alpokalja keleti nyúlványaihoz tartozó Pinka-sík dombos vidéke határolja a területet. A „szombathelyi hegyek” három fő részre oszlottak: a déli alsóhegyre, a középhegyre (vagy szőlőhegyre) és az északi felsőhegyre. Az alsóhegy és a szőlőhegy mögötti erdőket a 19. századra már jórészt kiirtották, és szántónak, legelőnek és kaszálónak használták, míg a városi hegybéli erdők a felsőhegyen, illetve a közép- és alsóhegy mögötti fennsíkon, a szántókon túl maradtak csak meg.²²

Magának az épített városnak a határait azonban eredendően a rajta átfolyó két patak, a Perint és a Gyöngyös jelölte ki, melyek túlsópartján már az önálló Óperint és Szentmárton községek helyezkedtek el. A 19. század második felében azonban Szombathely területe és népessége többszörösére növekedett, jócskán túlterjeszkedve régi határain, 1885-ben magába olvasztva a két szomszédos falut is. Ennek eredményeképpen lakossága 1857 és 1910 között 5800 főről 31 ezer főre, területe pedig 40 hektárról 156 hektárra nőtt.²³

A város terjeszkedése az 1860-as években vette kezdetét. Eleinte még a régi, a patakok által kijelölt határok között, déli irányba. Óperint és Szentmárton község beolvasztásával aztán megnyílt a lehetőség a nyugati és a keleti irányú terjeszkedésre, melynek eredményeképpen a beépített terület a „szombathelyi hegyektől” egészen a városközponttól több kilométerre keletre kiépült vasútig húzódott, sőt a századfordulót követően már azon túlra is elnyúlt. Ezzel egy időben, az 1890-es években megindult az észak felé való terjeszkedés is, mely azonban a kelet-nyugati és a déli irányhoz képest sokkal korlátozottabb maradt a korszakban.²⁴

²² Kuncz 1880: 7–11.

²³ Melega 2012: 33, 66.

²⁴ Melega 2021: 86–133.

A Ferenc József lovassági laktanya

Vas vármegyében a 18. század elejétől kezdve hagyományosan egy lovasezred állomásozott, melynek törzse rendszerint Kőszegen volt elhelyezve, a legénység nagy része viszont a vármegye falvaiban.²⁵ Noha az 1850-es évektől kezdve kőszegi, majd hozzájuk csatlakozva később rohonci magánvállalkozók mind több és több katonát szállásoltak el szükségilaktanyákban,²⁶ a vármegye a beszállásolási reform meghozatalát követően lényegében azonnal szándéknyilatkozatot tett a hadsereg felé, hogy végleges megoldásként a teljes ezred számára egy laktanyát építene fel Szombathelyen, amiről 1881-ben a törvényhatósági bizottság közgyűlése határozatban döntött is.²⁷

A vegyes bizottság még ugyanebben az évben megalakult, és több előzetes egyeztetést követően a december 18–19-i ülésen határoztak az építési tervéről.²⁸ Ennek részeként került sor a lehetséges építési telkek bejárására, illetve a szükséges adatok előzetes beszerzése után a kiválasztására is. Összesen három helyszín merült fel. Az első a város északnyugati részén, de a Perint folyó keleti partján helyezkedett el. Ez egy városi tulajdonban lévő terület volt, melyet maga Szombathely ajánlott fel még két évvel korábban, miután a vármegye megtette a hadügyminisztérium felé a laktanyaépítési szándéknyilatkozatát. Ekkor a városi közgyűlés annak érdekében, hogy nála épüljön fel a laktanya, nemcsak az építési telket ajánlotta fel, de azt is, hogy a szükséges 208 katasztrális hold nagyságú gyakorlóteret a saját költségén beszerzi.²⁹ Noha magát a telket a vegyes bizottság alkalmasnak találta az építkezésre, a gyakorlóter kérdése miatt végül elvetették a helyszínt. Ugyanis a Perint túloldalán a szőlőhegy (középhegy) alján kiszemelt területet a katonai delegáltak (különösen a vármegyében állomásozó dragonyosezred parancsnoka) gyakorlóternek teljesen alkalmatlannak találták lejtős fekvése és agyagos talaja, valamint a nehéz megközelíthetősége miatt. A laktanyától ugyanis sem út, sem híd nem vezetett a terület felé (a patakon mindössze egy gázló volt), melyeket mind újonnan kellett volna kiépíteni.

²⁵ Vidos 1942: 253–266.

²⁶ A katonaság elhelyezésének gazdasági érdekeit Kőszeg esetében lásd: Tangl 2014a.

²⁷ Noha a vármegye elviekben már 1881-ben a szombathelyi helyszín mellett döntött, a rendkívül magas költségek, valamint Kőszeg és Rohonc ajánlatai miatt 1885-ben újfent napirendre vette a kérdést. A szombathelyi laktanyaépítés nem volt kérdés, de lehetőségként felmerült, hogy csak az ezrednek az egyik fele kerül a vasi megyeszékhelyre, a másik fele pedig Kőszegre és Rohoncra. 1885-ben a vármegye közgyűlése végül az 1881-es határozatot erősítette meg, így az egész ezrednek építettek laktanyát Szombathelyen. Tangl 2015: 321.

²⁸ MNL VaVL IV.405.b. 1883 I. 39.

²⁹ MNL VaVL V.171.a. 69/1879

A második megszemlélt telek, melyet végül elfogadott a vegyes bizottság, a város északi részén helyezkedett el, a vasútállomástól nyugatra, a Kőszegi és a Söptei út között. Adottságai tökéletesen megfeleltek az útmutatóban lefektetett követelményeknek. A telek minden oldalról teljesen szabadon állt, kissé magasabban az őt környező vidékhez, így a Gyöngyöshöz képest is. A terület a patak felé lejtett, a próbafúrások pedig alacsony és állandó talajvízszintet mutattak, amelyeknek köszönhetően belvíztől nem kellett tartani. Emellett elegendő és bőséges ívóvizet is találtak, a talaj összetétele pedig alapozásra teljesen alkalmas volt. Végezetül megemlézték azt a körülményt is, hogy miközben nem volt várható a város ebbe az irányba való terjeszkedése, a településközpont és a vasút is viszonylag közel volt.

Gyakorlótérül a laktanyától északra, a söptei határban szemeltek ki egy területet, amelyet kellő árkolás és alagcsövezés mellett a vegyes bizottság katonatagjai is elfogadtak. Mielőtt azonban hozzájárultak volna ehhez, egy harmadik helyszínt is javaslatba hoztak. A város déli részén, a Gyöngyös és a Perint között ugyanis találtak egy gyakorlótérnek különösen alkalmas területet, így felvetették, nem volna-e lehetséges ennek megszerzése és a laktanyának a város ezen részén való felépítése. Ettől azonban kénytelenek voltak elállni, részben a megfelelő építési telek hiánya, részben pedig a sokkal problematikusabb birtokviszonyok miatt. Miközben ugyanis az északi építési telek teljesen szombathelyi, a gyakorlótér pedig szombathelyi és söptei birtokosok (szinte kizárólag kisbirtokosok) kezében volt, addig a délen kiszemelt területek túlnyomórészt a szomszédos községé, illetve részben az Erdődy családé voltak (de itt voltak nagyobb földjei az egyházmegyének és a Batthyány családnak is). A várható bonyodalmak és magas kisajátítási költségek miatt ezért elálltak a tervtől.

Noha az építési telek kiválasztásáról viszonylag hamar döntés született, és az építési tervzet is elkészült még a következő évben, a helyi érdekellentétek és az elszabaduló költségek miatt a laktanya csak évekkel később, 1889-ben épült fel. Miután beköltözött a cs. és kir. 11. huszárezred, hamar kiderült azonban, hogy a telek megválasztása korántsem volt optimális. Már a vegyes bizottsági jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy szinte egyáltalán nem vették figyelembe az uralkodó széljárást és a laktanya teljesen nyitott elhelyezkedését, ami aztán a későbbiekben sok problémát okozott. Emiatt nem sokkal az átadást követően már egy védő fasort kellett ültetni, valamint több átalakításra is szükség volt az épületekben és az istállókban. Igaz, az már alighanem a kivitelező felelősségét veti fel, hogy a szelek még a lovarda tetőszerkezetében is kárt tettek, és az első években a szállásokat télen csak nehezen lehetett megfelelően felfűteni.³⁰

³⁰ MNL VaVL IV.403.a. 12439/1892 és 36362/1892.; Befalazott ablakok. Vasvármegye, 1892.

2. ábra. Katonai létesítmények Szombathelyen, 1903.

Forrás: Smidt Múzeum, Szombathely

A Frigyes főherceg gyalogsági laktanya

Alig fél évvel a lovassági laktanya elkészülését követően, 1890 márciusában a városi tanács lépéseket tett annak érdekében, hogy a cs. és kir. hadsereg egy gyalogezredet is helyezzen el Szombathelyen. Az ajánlatot a hadvezetés kedvezően fogadta, és 1893. október 1-től a vasi megyeszékhelyt jelölte ki a 83. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságának a székhelyként, és egyúttal felkérte a várost egy lak-

október 16. 5.; A hideg kaszárnya. *Dunántúl*, 1893. január 15. 4.

tanya felépítésére a kiegészítő parancsnokság és egy zászlóalj számára. Az első vegyes bizottsági ülésre október 10-én került sor, ahol azonban a lovassági laktanyához képest sokkal komolyabb ellentétek alakultak ki az építési telket illetően.³¹

Az ülésen először két lehetséges opciót vizsgáltak meg a város nyugati részében. A lovassági laktanya környékén való építkezés fel sem merült, mert a gyalogság igényeinek megfelelő adottságú gyakorlóteret és löteret csak a városi hegy mögötti fennsíkon találtak. Az első telek Szombathely északnyugati határában, a Pinkafői út mellett, a Perint patak keleti partján feküdt. A terület a város tulajdonát képezte, azonban a bizottság katona tagjai a bejárás és az előzetes vizsgálatok alapján határozottan elleneztek, hogy a laktanya itt épüljön fel, mivel több kifogás is felmerült a telekkel szemben. Eleve túl kicsi volt a mérete, különösen azt figyelembe véve, hogy a város később szeretne volna a laktanyát ezredlaktanyává bővíteni. Ezenkívül teljesen ki volt téve az uralkodó széljárásnak, aminek negatív hatásait a lovassági laktanya esetében már tapasztalták, ráadásul a szomszédban működött a marhavásártér, és a bizottság katona tagjai úgy tudták, hogy a területen korábban szemétlerakó volt (ezt a város képviselői azonban cáfolták). Végül pedig a Perint közelsége miatt magas volt a talajvízszint, ráadásul erősen ingadozó, sőt a meder adottságai miatt csatorna építése sem volt lehetséges.

A város által felajánlott telekkel szemben a katonaság a Perint túlszéljén szemelt ki egy területet, az újonnan kiépülő Kálvária utca északi felén. Noha a közelben működött egy gépgyár, kissé távolabb pedig egy bőrgyár és az Emberbaráti Egylet kórháza is, ezek azonban – a katonaság megítélése szerint – nem jelentettek kockázatot, egyrészt, mert egyik sem esett az uralkodó szélirány útjába, másrészt, mert az utóbbi kettő messzebb is volt. A telek viszonylag szélvédett helyen volt részben a domboknak, részben pedig a tőle északra kiépült fás villasornak és városi parkoknak köszönhetően. A szombathelyi hegyek ugyanakkor kellő távolságban voltak ahhoz, hogy az onnan nagyobb esőzés esetén lezúduló víztől ne kelljen tartani. A terület állandó és alacsonyabb talajvízszinttel, valamint jó minőségű ivóvízzel rendelkezett, ráadásul a talaj könnyen szilárd volt az alapozáshoz. Végezetül pedig kiváló megközelíthetőséggel rendelkezett a folyamatban lévő és tervezett utcanyitásoknak köszönhetően. Ennek ellenére komolyabb beépüléstől nem kellett tartani, mivel a város fő terjeszkedése nem ebbe az irányba mutatott. Ebben a városrészben inkább szabadidős helyek (közparkok, kioszkok, vendéglők), valamint a nagypolgárság villái épültek. Ez azonban komoly problémát jelentett a város számára, mivel a Kálvária-domb alatti, jórészt magánkézben lévő területen emiatt rendkívül magasak voltak a telekárak, melynek költségeit a város

³¹ MNL VaVL IV.405.b. 1893 V. 221.

nem akarta vállalni. A kialakult vita miatt a város egy harmadik területet javasolt, melyet azonban az első szemle után el is vetettek a bizottság katona tagjai. A Szombathely délnyugati részén, a Körmendi úttól nyugatra fekvő telek ugyanis szintén túl közel volt a Perinthez, mely itt már a város szennyvizével keveredett. Emellett a terület mérete sem volt megfelelő, valamint a város szegényebb rétegei éltek itt, és kifejezetten „rossz” környéknek számított.

Végül az államépítészeti hivatal képviselője próbált egy kompromisszumos megoldással előállni. Az általa javasolt terület a katonaság által kiszemelt telektől kicsit északabbra feküdt, de ahhoz hasonló tulajdonságokkal. Noha a bizottság katona tagjai készek lettek volna elfogadni, a város szemszögéből éppen a lényegi problémára nem adott megoldást, hiszen a kisajátítási költségek hasonlóan magasak lettek volna.

Az ülésen a vegyes bizottság városi és katona tagjai nem tudtak megegyezni, ezért a döntést végül a hadügyminisztérium hozta meg. A város a maga részéről próbálta ugyan hangsúlyozni az általa felajánlott telek alkalmasságát, kiemelve annak előnyös elhelyezkedését, a gyakorlótérhez való közelségét, a Perint tiszta vizét, valamint a katonaság által kiszemelt telekhez való hasonlatosságát a talajvízszint, a talajviszonyok és a szélviszonyok tekintetében. Sőt, az állatvásártér kisebb kockázattal járt volna, mint a gépgyár és a kórház. Ennek ellenére 1894 januárjában a honvédelmi minisztérium a közös hadügyminisztériummal együtt a katonaság által preferált helyszín mellett döntött, a város által felajánlott telkeket pedig teljesen elvetette. Kelletlenül ugyan, de Szombathely vezetése beletörődött a döntésbe, mivel nem szerette volna kockáztatni a katonaság elvesztését.³²

Összegzés

A laktanyák felépítésére szolgáló telkek kiválasztása az ország más városaiban is hasonló módon történt, mint Szombathelyen. Debrecenben például a Vilmos-huszárok számára 1899-ben felépített lovassági laktanya esetében négy lehetséges építési telket tekintettek meg, míg végül megtalálták a követelményeknek megfelelő területet. A város laktanyái pedig (közös huszárlaktanya, honvéd lovassági laktanya, gyalogsági laktanya) egymástól teljesen eltérő helyszínen kaptak elhelyezést a korszakban.³³ Ehhez hasonlóan Pécsen is a város két teljesen eltérő részén építettek kaszárnnyakat, akárcsak Szombathelyen.³⁴

³² MNL VaVL V.171.a. 62/1894.

³³ Megyeri-Pálffi 2017: 465–466.

³⁴ Pilkhoffer 2003: 142.

A szombathelyi lovassági és gyalogsági laktanya példája megmutatta, hogy az építési telek kiválasztását alapvetően nem az olyan tényezők, mint például a vasút vagy a többi laktanya egymáshoz való közelsége határozta meg, hanem egyrészt a természeti és az épített környezet, másrészt a gyakorlótér lehetséges elhelyezkedése. Sőt, mind a lovassági, mind a gyalogsági laktanya esetében láthattuk, hogy bizonyos szempontból a gyakorlótér prioritást élvezett. Ennek oka alighanem az volt, hogy méretük miatt sokkal nehezebb volt a beszerzésük: sokkal kevesebb, megfelelő terepadottságú, kellő méretű és költségű lehetőség között lehetett válogatni. A lovassági laktanya esetében emellett az is egyértelműen kiderült, hogy a csapattisztek számára a gyakorlótér adottságai fontosabbak voltak, és inkább a laktanya építési telke esetében kötöttek kompromisszumot, ha lehetett. A gyalogsági laktanya esetében pedig már előbb jelölték ki a gyakorlóteret, és ahhoz képest kerestek építési telket. Ettől függetlenül az építési telkeknek továbbra is meg kellett felelnie az útmutatóban lefektetett követelményeknek, melyek elsősorban az egészségügyi szempontoknak voltak alárendelve. Ettől már csak azért sem lehetett eltérni, mivel a terveket a vegyes bizottsági tárgyalásokat követően még a magasabb parancsnokságokon és a minisztériumban is megvizsgálták, ahol ragaszkodtak az előírásokhoz. Erre a vegyes bizottságban ülő csapattiszteknek is tekintettel kellett lenniük, akik közül (legalábbis közvetlenül a reform bevezetését követő időszakban) nem mindenki tette magáévá a minisztérium modern egészségügyi szempontjait. Az már egy másik és külön kutatást igénylő kérdés, hogy magánál a kivitelezésnél mennyire vették szigorúan ezeket az elveket, és mennyire volt megengedő az átvételnél a vegyes bizottság. A lovassági laktanya esete ugyanis arra utal, hogy ebben a tekintetben komolyabb problémák is előfordulhattak, melyek felszínre kerülésekor a javításuk nem volt elkerülhető.

Az építési telek hadsereg által támasztott kritériumai az építető számára jelentették a legnagyobb kihívást, aki mindent a várható költségeknek rendelt alá, annál is inkább, mivel a kincstári térítések jellemzően az építkezésre felvett kölcsön törlesztőrészleteinek körülbelül kétharmadát fedezték, a többit önerőből kellett előteremtenie. A városi vagy megyei önkormányzatok kiszolgáltatottságát jelzi, hogy egyrészt vita esetében a döntést a honvédelmi vagy hadügyminisztérium hozta meg, mely nyilvánvalóan a vegyes bizottság katona tagjainak a véleményét részesítette előnyben, másrészt megegyezés híján kockáztatta a beruházás elvesztését. A korban ugyanis a katonaság elszállásolásáért sorban álltak a városok az azzal járó közvetett gazdasági (például fogyasztás, lakáspiac) és társadalmi előnyök miatt, így megegyezés hiányában a hadsereg könnyen találhatott alternatív helyszínt. Vas vármegyében például Kőszeg mind a lovassági, mind a gyalogsági laktanya esetében jelezte, hogy szívesen látná falai között a katonaságot.

Végezetül még egy érdekes és fontos körülményt érdemes megemlíteni. Ha ugyanis egy településen az építető nem a város, hanem például a vármegye volt, mint a szombathelyi lovassági laktanya esetében, akkor a vegyes bizottságban is az ő képviselőik ültek, vagyis egy ilyen nagy horderejű beruházásba magának a városvezetésnek igazából nem is volt beleszólása. A döntéshozatalra legfeljebb közvetett módon, esetleg a törvényhatósági bizottság közgyűlésében ülő szombathelyi képviselőkön vagy informális kapcsolatokon keresztül lehetett befolyása.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára (MNL VaVL)

IV.403.a. – Vas vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei

IV.405.b. – Alispáni Iratok, közigazgatási iratok

V.171.a. – Szombathely város képviselőtestületeinek jegyzőkönyvei

Dunántúl, 1893

Vasvármegye, 1892

Utasítás 1879: Utasítás a közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszámolásáról szóló 1879-ik évi XXXVI. törvénycikk végrehajtása tárgyában (1. melléklet a 3612/eln. számú rendelethez). *Rendeleti Közlöny* (6.) 20. I–XLV.

Útmutatás 1879: *Útmutatás az újonnan építendő laktanyák tervezésére a fennálló vagy átalakítandó épületek megbírálásának elveire vonatkozó függelékkel együtt*. Budapest.

Útmutatás 1896: *Útmutatás az újonnan építendő laktanyák tervezésére*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Beluszky Pál 2014: „Százablakos nagy kaszárnya, ezer honvéd benne...” Garnizonvárosok a dualizmus korában. In: Gál András – Kókai Sándor (szerk.): *Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára*. Nyíregyháza–Szerencs, 119–128.

Borovszky Samu – Sziklay János (főszerk.) 1898: *Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye*. Budapest.

Douet, James 1998: *British Barracks 1600–1914. Their Architecture and Role in Society*. London.

- Gruber, Franz von 1873: Die Anforderungen der Militär-Gesundheitspflege an den Casernbau. *Organ des Wiener militär-wissenschaftliches Vereines*. (7.) 171–248.
- Janski, Ludwig 1874: *Studie über die Bequartierungs-Reform des kaiserlich königlichen Heeres*. Wien.
- Képviselőházi irományok 1879: Az 1878–1881. évi országgyűlés képviselőházának irományai. VIII. kötet. Budapest.
- Kuncz Adolf 1880: *Szombathely–Savaria rend. tanácsú város monográfiája*. Szombathely.
- Maróty Katalin 2019: A laktanyaépítések néhány kérdése a dualizmus korában – építészeti pályázatok. *Hadtörténelmi Közlemények* (132.) 3. 593–622.
- Megyeri-Pálffy Zoltán 2017: Kaszárnnyától a Campusig. A Kassai úti laktanya rövid története. *Debreceni Szemle* (25.) 4. 464–479.
- Melega Miklós 2012: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely.
- Pilkhoffer Mónika 2003: A Krajczáros és a Frigyes laktanyák építéstörténete. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): *A Madas József Emlékkonferencia válogatott előadásai*. Pécs, 139–156.
- Tangl Balázs 2014a: Katonaság szerepe Kőszeg város fejlődésében 1867 és 1889 között. *Korall* (15.) 55. 123–149.
- Tangl Balázs 2014b: A cs. kir. hadsereg elhelyezésének kérdése Vas vármegyében (1867–1879). *Vasi Szemle* (68.) 4. 411–425.
- Tangl Balázs 2015: Szombathely, katonaváros. Katonai létesítmények és katonai alakulatok Szombathelyen a dualizmus korában. *Vasi Szemle* (69.) 3. 317–334.
- Vidos Géza 1942: Kőszeg város helyőrségei, 1681–1912. *Dunántúli Szemle* (9.) 7–8. 251–268.